

Jsou třídy na úsvitu jednadvacátého století definitivně pohřbené? Třídní versus anti-třídní teorie a analýza*

TOMÁŠ KATRŇÁK**

Abstract: Are Social Classes Really Dead at the Beginning of the 21st Century? Class versus Anti-class Theory and Analysis

From the beginning of social thinking, social class has been used as an explanatory factor for social phenomena in both the Marxist and Weberian traditions. However, many sociologists have pointed out that during the second half of the 20th century and especially at the beginning of the 1990s the usefulness of social classes in explaining social phenomena is declining. This article presents three recent debates on class analysis. The debates outline two opposing arguments. The first position accepts the 'death of class' argument and conceptualizes contemporary socio-economic inequalities in terms of a status-based society. The second position rejects the 'death of class' argument and conceptualizes contemporary socio-economic inequalities in terms of a new language of class. The question remains as to which of these arguments will be more persuasive for sociology in the next decade.

Keywords: social classes, class theory, class analysis, death of class

Reprezentanti marxistického a weberovského přístupu k sociální realitě považují třídy již od počátků sociologie za její explanační nástroj. Sociologie je podle nich primárně věda o sociálních nerovnostech, které vymezují (a omezují) jednání lidí, strukturují jejich představy, názory a postoje – zkrátka stojí za sociálním děním ve společnosti. Ať už se pak zabýváme jakýmkoliv sociálním fenoménem, vždy bychom jej měli vidět na pozadí třídních podmínek lidí. V průběhu druhé poloviny dvacátého století ovšem z úst některých sociologů zaznívají názory, že třídy jsou mrtvé, a proto s nimi jako s explanačním nástrojem nemůžeme nadále počítat. Marxistická a weberovská sociologie se dostává do úzkých, protože to, co považovala za jednu z opor své existence, začíná být zpochybňováno a nadto ještě samotnými sociology. Počínaje devadesátými léty minulého století probíhají na stránkách odborných časopisů bouřlivé diskuse o poklesu významu tříd pro sociologickou analýzu, které navazují na teze

* Tento text by nevznikl bez finanční podpory Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, která práci na něm podpořila grantem CEZ: J07/98:142300002 – *Děti, mládež a rodina v transformaci*.

** Autor působí na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Poštovní adresa: Katedra sociologie FSS MU, Gorkého 7, 602 00 Brno; e-mail: katrnak@fss.muni.cz.

o poklesu významu třídních rozdílů, jež se v různých časopisech a knihách ojediněle objevují již od konce padesátých let dvacátého století. Na přelomu dvacátého a jednadvacátého století tyto diskuse ústí do několika obsáhlejších analýz a monografií, jež buď obhajují tezi o smrti tříd nebo naopak ukazují, že třídy jsou stále relevantní pro sociologii a její analýzu sociálního dění. Dodnes tyto diskuse pokračují, i když již ne s takovou intenzitou a zápalem, a jak to bývá obvyklé v sociálních vědách, namísto shody nebo kompromisu se i v tomto případě sociologové rozdělili na dva tábory odpůrců. Vycházejí pak knihy o existenci tříd, stejně jako knihy o beztřídní společnosti, a i když neleží v knihkupectvích na jednom pultě, přesto je nalezneme v jednom oddíle nazvaném sociologie.¹

Cílem této stati je představit jednotlivé diskuse obhájců a odpůrců tříd² a ukázat jejich vyústění na úsvitu jednadvacátého století. Na obecné rovině můžeme říci, že v každé z těchto diskusí se vede spor o to, zdali jsou současné sociální nerovnosti stále ještě třídně podmíněné či už nikoliv. Zastánci tříd hovoří o třídní podmíněnosti, i když připouštějí, že k jistému oslabení významu tříd v poslední třetině dvacátého století dochází. Odpůrci tříd sice netvrdí, že by se nerovnosti v současných západních společnostech zmenšovaly, nicméně ukazují, že se proměňuje jejich povaha. Nemáme již co do činění s nerovnostmi třídními, ale nerovnostmi jiného druhu. Spor se tedy nevede o to, zdali nerovnosti na přelomu dvacátého a jednadvacátého století mezi lidmi existují nebo neexistují, ale o to, jaké jsou zdroje těchto nerovností a jaká je jejich povaha. Jsou socioekonomické nerovnosti odrazem třídních pozic, nebo jsou důsledkem individuálních sklonů a zálib, bez vztahu k třídní pozici člověka? To je obecná otázka, která se jako červená nit vlní všemi diskusemi.

1. Prvotní úvahy o konci tříd

Prvním sociologem, který formuloval tezi o poklesu významu tříd v analýze sociálního dění, byl Robert Nisbet. Na zasedání *Americké sociologické asociace* v Seattlu v roce 1958 přednesl referát, v němž tvrdil, že jednodimensionální a poměrně ostré třídní nerovnosti se na pozadí vývoje moderní společnosti proměňují v multidimensionální a spíše fluidní statusové nerovnosti. O rok později byl jeho referát dohromady s kritikou, kterou vyvolal, otištěn v poměrně málo známém *Pacific Sociological Review* (Nisbet, 1959) a stal se východiskem pro všechny následující teze o třídách a jejich významu pro sociologickou explanaci v druhé polovině dvacátého století.

Podle Nisbeta (1959) sociologická data, která zachycují ekonomické, mocenské a statusové nerovnosti v USA a západní Evropě na konci padesátých let dvacátého století, nelze vysvětlit třídními rozdíly. V ekonomice dochází k zaměstnaneckým přesunům z primárního (zemědělství, lesnictví, těžba) a sekundárního (průmysl, stavebnictví) sektoru do terciárního sektoru (veřejné služby, obchod, bankovníctví, pojišťovnictví). Nerovnosti, které terciální sektor generuje, jdou pak napříč třídně založenými nerovnostmi. V politice oslabuje třídní vázanost politických postojů, protože stratifikace politické moci přestává jít ruku v ruce s třídní stratifikací. A z hlediska sociálního statusu dochází kvůli rozšiřujícímu se a pro stále větší část populace dostupnějšímu konzumu k mizení jasných hranic mezi jednotlivými typy konzumu. Ustavují se nové konzumní skupiny, které nejsou třídně podmíněné, a proto mezi nimi neexistují antagonistické vztahy, jak předpokládá třídní teorie.

Kritikové (Heberle, 1959; Barber, 1959; Duncan, 1959) Nisbetovi vytýkali, že své závěry nepodložil empirickými daty a tudíž jsou nepřesvědčivé. Koncept tříd je podle nich v sociologii stále živý, protože je tím nejlepším referenčním rámcem pro data o společenském dění. Bez třídních rozdílů nepochopíme a nevysvětlíme sociální nerovnosti a konflikty, které v současnosti (přelom padesátých a šedesátých let) existují a jejichž základem je pořád oddělení kapitálu od práce. Především na datech o volbě politických stran a hnutích kritikové Nisbetova argumentu demonstrují explanační sílu marxisticky vymezených tříd.

Z Nisbetova textu vyšel o několik let později Westergaard (1972), který srovnal empirické nálezy o třídách od konce druhé světové války až po konec šedesátých let a ukázal, že teze o upadání vlivu třídy na lidské jednání je mýtem. Socioekonomické nerovnosti se nezměňují, sociální struktury západních společností se neotevírají a třídní konflikty nemizíjí. Podle Westergaarda je to dáno neúspěchem sociálních reforem, které nedokázaly eliminovat příjmové a majetkové nerovnosti, přetrváváním nerovných a třídně podmíněných životních šancí, soustředěním moci v rukou poměrně úzké a bohaté elity, která podléhá vlivu průmyslníků, a v neposlední řadě také růstem dělby práce. Data sice naznačují snižování nerovností, ubývání dělnické třídy a růst korporativního kapitalismu, nicméně neindikují mizení tříd a oslabování důvodů třídního konfliktu.

Prakticky ve stejné době, kdy Westergaard (1972) formuluje závěry o beztřídní společnosti jako mýtu, proponenti postindustriální společnosti (Touraine 1971, Bell 1973, Lipset 1981) přestávají paradoxně s třídou jako s explanačním nástrojem počítat. Třída podle nich není základem socioekonomických nerovností v rozšiřující se postindustriální společnosti. O dekádu později se podobně ke třídě postavili teoretikové nových sociálních hnutí (Cohen, 1982; Laclau, Mouffe, 1985). Ve svých analýzách vztah k vlastnictví nebo postavení na trhu práce nepovažují za příčinu sociálních konfliktů a napětí. Třída podle nich nevysvětluje sociální změny a procesy v západních společnostech poslední třetiny dvacátého století.

Má se tedy současná sociologie na základě těchto přístupů konceptu třídy zbavit? Podmiňují třídy stále socioekonomické nerovnosti nebo s nimi již nesouvisejí? Determinují třídy lidské jednání, názory a postoje nebo jejich vliv upadá? To jsou otázky, které se na stránkách sociálně vědních časopisů na začátku poslední dekády dvacátého století začaly intenzivně a systematicky diskutovat.

2. Britská diskuse: třídní explanace versus třídní analýza

První diskusi, která proběhla v britských sociálních časopisech, vyprovokoval Ray Pahl (1989), jenž na konci osmdesátých let přišel s kritikou tříd jako explanačního nástroje sociologie, když se příznačně zeptal, zdali není císař nahý? Podle něj třídní analýza sociálního dění vychází z předpokladu jednosměrné vazby od třídní struktury přes vědomí k jednání člověka. Na základě této vazby sociologové vysvětlují jednání a poukazují na jeho třídní podmíněnost. Podle Pahlůva vazba *struktura-vědomí-jednání* charakterizovala industriální společnosti v devatenáctém století, v rozvinutých společnostech ovšem přestává platit. Nahrazuje ji vazba mezi životním stylem, konzumní orientací a identitou člověka. Pahl obhájí posun od kategorizace jedinců, rodin a domácností, vytvářené na základě socioekonomických charakteristik, ke kategorizaci postojů, hodnot a názorů, jež jsou podmíněné spíše etnicky, nábožensky, regionálně

nebo genderově. Třída přestává být v současnosti podle něj smysluplná tedy nikoliv z teoretických, ale především z empirických důvodů. Kapitalismus je sice spojen s třídami, nicméně mizí jejich explanační potenciál pro objasnění variace v současných životních stylech lidí a sociálních skupin.

Jelikož Pahlův text vzbudil velký rozruch v sociologických kruzích, požádali jej organizátoři konference Britské sociologické asociace, která se konala v roce 1990 na univerzitě v Surrey, aby tímto textem zahájil speciální sekci věnovanou třídám a jejich významu pro analýzu sociálních nerovností začátku poslední dekády dvacátého století. Na Pahlův text reagovali Rosemary Crompton a Gordon Marshall a spolu s kritickým komentářem Patricka Mullinse a Pahlovou odpovědí byla celá tato diskuse otištěna o rok později na stránkách *International Journal of Urban and Regional Research* (Crompton, 1991; Marshall, 1991; Mullins, 1991; Pahl, 1991).

Podle Crompton (1991) je Pahlůva kritika primárně zaměřena na dvojí konceptuální vymezení třídy: za první třídy jako abstraktní sociální a politické síly, jež je příčinou jednání lidí, a za druhé třídy jako klasifikačního nástroje, který diferencuje lidi podle jejich zaměstnaneckých pozic. Na takto konceptualizované třídy Pahlůva kritika poměrně dobře sedí, míní Crompton, nicméně tyto konceptualizace nejsou sociologické konceptualizace tříd. A v tom je podle Crompton hlavní úskalí Pahlůva textu. Pahl nekritizuje teoreticky vymezené a zdůvodněné třídy vycházející z Marxovy a Weberovy třídní analýzy, které současní sociologové redefinují a aplikují na pracovní a zaměstnaneckou strukturu západních společností. Jeho kritika není kritikou sociologické operacionalizace tříd, jež pracuje s třídami, které jsou identifikovatelné na základě vztahů v rámci dělby práce. Z tohoto důvodu nemůžeme třídy a třídní analýzu v sociálních vědách na základě Pahlůvy kritiky odmítnout, domnívá se Crompton.

Podle Marshalla (1991) se Pahlůvy závěry neopírají o empirickou evidenci a ignorují sociologické práce, které se s vazbou *struktura-vědomí-jednání* vyrovnávají kriticky, aniž by popíraly existenci tříd. Zjištění těchto prací ukazují, že v industriálních společnostech jsou třídy spojené se sociální mobilitou, životními šancemi, volebním chováním, chudobou, zdravím nebo etnicitou. Žádné empirické měření neprokázalo, že existuje statisticky silný a přitom významný vztah mezi odlišnými zdroji identity (konzumní skupiny) a vědomím člověka (a případným jeho jednáním), jak předpokládá Pahl.

Na Cromptonové kritiku Pahl (1991) reagoval tvrzením, že jeho cílem nebylo existenci tříd popřít, ale ukázat, že důsledky tříd pro lidské jednání přestávají být podstatné. Existenci tříd tedy nepopírá (například třídní rozdíly jsou podle něj pro komparativní výzkum nepostradatelné), zpochybňuje ovšem jejich schopnost vysvětlit variabilitu v sociálním životě. Před Marshallovou kritikou se Pahl brání konstatováním, že jeho cílem nebylo ukázat, že třída je pro současnou sociologii bezvýznamným konceptem (naopak uznává, že stále má ještě co z lidského jednání vysvětlit), ale že její vliv oslabuje a jednání vedle ní ovlivňují také jiná kritéria, která by sociologové neměli ignorovat, chtějí-li porozumět současnému společenskému dění.

V roce 1992 jako reakci na Pahlův text publikují John Goldthorpe a Gordon Marshall (dále jen G&M) na stránkách *Sociology* výzkumný program pro třídní analýzu. V jejich pojetí má třídní analýza trojí cíl: jednak zkoumat propojení mezi zaměstnaneckými pozicemi vymezenými trhem práce a výrobními sektory národních ekonomik (třídní struktura), jednak se zabývat procesy, skrze něž jsou jedinci nebo rodiny rozmístřovány na tyto pozice v čase (třídně založené nerovnosti a třídní mobilita), a v neposlední řadě také mapovat důsledky, které tato

distribuce a redistribuce jedinců a rodin má na jejich životní šance, identity, hodnoty, postoje a zájmy (třídně založené jednání). Protože se jedná o výzkumný program, nemůžeme třídní analýzu na základě socioekonomických změn ve společnostech konce dvacátého století odmítnout, ale naopak bychom měli na jejím podkladě ukázat povahu těchto změn, samozřejmě i s aspirací zodpovědět otázku, zdali efekt třídních vztahů na lidské jednání oslabuje na úkor vzrůstajícího efektu příjmu, statusu, životního stylu, etnicity, rasy nebo genderu. Mírou zamítnutí třídní analýzy a akceptace teze o konci tříd v sociologii pak není třídní teorie a její potence vysvětlit socioekonomické nerovnosti, ale empirický výzkum a jeho nálezy.

Takto vymezená G&M třídní analýza se liší od marxistického pojetí třídní analýzy ve čtyřech ohledech. Za prvé neobsahuje teorii historického vývoje, podle níž třídní konflikt ústí v sociální změnu (zdůrazňuje spíše rozdílný vývoj a rozdílné faktory, jež vedou k třídnímu uspořádání). Za druhé nepracuje s teorií třídního vykořisťování, podle níž jsou třídní vztahy nezbytně antagonistické (zdůrazňuje spíše podmínky, které charakterizují jednotlivé třídy). Za třetí nezahrnuje teorii třídně založeného kolektivního jednání, podle níž lidé na stejných pozicích v třídní struktuře dohromady jednají, aby dosáhli svého společného zájmu, a pokud se to neděje, je to kvůli dominanci falešného vědomí (zdůrazňuje spíše míru omezení, jež je součástí každé třídní pozice, o níž lidé vědí a právě proto volí určitý typ jednání jako reakci na ni; podobné jednání lidí na stejných pozicích pak není důsledkem jejich třídního postavení, ale racionální odpovědí na omezení spojená s jejich třídním postavením). A za čtvrté neobsahuje teorii politického jednání (kolektivního, individuálního), podle níž je toto jednání odrazem třídních vztahů a strukturálně vymezených třídních zájmů (zdůrazňuje spíše roli jiných faktorů, které se promítají do politického jednání, jako jsou identita člověka, vliv politických stran, jejich ideologie, programy nebo přesvědčovací strategie).

Tato třídní analýza je tedy podstatně skromnějším projektem než marxistická třídní analýza, nicméně o to reálnějším pro analýzu současných socioekonomických nerovností, konstatují G&M. Nevychází z třídní teorie a neaspiruje na širší teorii společnosti nebo historie. Na jejím základě G&M analyzují data o třídní mobilitě, vlivu tříd na dosažené vzdělání a politické rozhodování a ukazují, že třídy ani v současnosti neztrácejí svůj vliv a má smysl s nimi tedy nadále počítat.

Pahl (1993) na G&M pojetí třídní analýzy o rok později v *Sociology* reagoval, čímž vyvolal reakci dalších sociologů, a diskuse, která se o třídách a třídní analýze na stránkách tohoto časopisu strhla, trvala až do roku 1996, kdy byl publikován zatím poslední text k tomuto tématu.³

Podle Pahla (1993) je třídní analýza, která není zakotvená v třídní teorii, tak jak ji navrhuje G&M, krajně nepřesvědčivá. Bez teorie jsou třídy pouze sociodemografické kategorie fungující pro účely výzkumného projektu. Není jasné, co je jejich tmelem, proč hovořit o určitých třídách a o jiných nikoliv. V takto navržené třídní analýze chybí kritéria, podle nichž se vědec rozhoduje pro třídní řezy. Kategorizaci, uspořádání a počet tříd není možné udělat na základě empirických zjištění, ale pouze na základě teoretického zdůvodnění. Podle Pahla tímto pojetím třídní analýzy G&M z vaničky i s vodou vylívají dítě v podobě Goldthorpeova třídního schématu⁴ a zřikají se tak teoretické pozice v debatě o konceptu tříd. Není především jasné, proč je podle G&M v současnosti pro třídní pozici zaměstnanecký status, který je osou takto navržené třídní analýzy a s nímž Goldthorpe pracuje i ve svých předešlých pracích, důležitějším kritériem než jiná kritéria, když o relevantnosti těchto kritérií mají rozhodnout samotná empirická zjištění.

O rok později reagovali na G&M pojetí třídní analýzy Robert Holton a Bryan Turner (1994). K omezenému a spíše deskriptivnímu pojetí této třídní analýzy se připojují, nicméně upozorňují v jejím vymezení na dva problémy. Jednak, podobně jako Pahl (1993), ukazují na nejasné propojení mezi zaměstnaneckou pozicí a třídní pozicí. Proč je role zaměstnání pro třídu relevantnější než například význam bohatství nebo genderu? ptají se. A dále poukazují na skutečnost, že třídy samy o sobě nikdy neplynou z dat, ale jsou výtvorem výzkumníka a to znamená, že jsou hodnotově zatížené. Pojem „třída služeb“, stejně jako pojem „dělnická třída“ jsou kulturní pojmy a o to více by měly být teoreticky zdůvodněné, čemuž je ovšem G&M pojetí třídní analýzy na hony vzdálené. Jaký je pak epistemologický status třídního diskursu, který G&M navrhuje? Odpověď na takto položenou otázku nemůže plynout z dat, ale z teorie. V tom vidí Holton a Turner úskalí G&M navržené třídní analýzy.

Ještě v tomtéž roce do diskuse vstoupil John Scott (1994) obhajobou G&M třídní analýzy proti Pahlově (1993) kritice. Podle něj není pravda, že by G&M pojetí třídní analýzy nebylo teoreticky zakotvené. Uznává sice, že explicitně o tom G&M nikde nehovoří, nicméně to znamená, že jejich výzkumný program nevychází z teorie. Když Weber hovořil o třídách, konceptuálně rozlišil *třídní situaci* a *sociální třídu*. Toto rozlišení je podle Scotta podstatou G&M navržené třídní analýzy. *Třídní situace* označuje postavení člověka na trhu práce a v zaměstnanecké struktuře. Zaměstnání a s ním související příjem jsou tedy pro určení třídní situace klíčové. *Sociální třídy* jsou skupiny lidí ve stejné nebo podobné třídní situaci. Jedná se o empiricky identifikovatelné trsy na základě intergenerační a intragenerační mobility. Třídní řezy v G&M navržené třídní analýze nejsou tedy arbitrární, jak na to upozorňuje Pahl (1993). Podmiňují je podobnosti a rozdílnosti mezi třídními situacemi. Scott se domnívá, že Pahl přehlíží tuto teoretickou pozici v G&M třídní analýze. Podle něj takto navržená třídní analýza obsahuje tři podstatnější problémy: prvním problémem je formování sociálních tříd z třídních situací (při rozmanitosti sociální reality a počtu proměnných je to technicky velmi obtížná operace a při konstrukci svého třídního schématu ji Goldthorpe ve svých dřívějších pracích nikdy nedodržel a vždy si vypomohl teoretickými důvody), druhým problémem je, zdali v takto navržené třídní analýze má být jednotkou jedinec nebo domácnost, a posledním problémem je spojnice mezi genderem a třídní příslušností. Podle Scotta jsou všechny tyto problémy řešitelné, ale pouze při zachování teoretického základu takto navržené třídní analýzy.

V roce 1995 do sporu mezi G&M třídní analýzou a Pahlovou kritikou vstupují Richard Breen a David Rottman (1995). Podle nich vymezovat třídní schémata jako důsledek nerovnosti mezi lidmi je zapřaháním koňů za vůz. Třída označuje vztah člověka k trhu práce. Je to strukturálně vymezená pozice, v níž jsou lidé zaměnitelní. Souvisí se zdrojem příjmu a šancemi, které člověk má na trhu práce. Základem třídního schématu je proto teorie, která musí obsahovat dvě věci: za prvé zdůvodnění existence vztahu mezi třídní pozicí a variabilitou v lidském jednání (v obecnějším slova smyslu v rozdílech mezi lidmi) a za druhé vysvětlení mechanismů, na jejichž základě tento vztah existuje. Smyslem třídní analýzy jako výzkumného programu je pak testovat jednak explanační potenci určitého třídního schématu oproti jiným třídním schématům (např. na datech o třídní mobilitě, o volebním chování, o postojích k distributivní spravedlnosti atd.) a jednak ukázat, zdali vliv třídy na lidské jednání oslabuje na úkor jiných kritérií (např. genderu, věku, etnicity, náboženství atd.). Otázka existence důsledků třídních pozic je tedy otázkou pro třídní analýzu a nikoliv otázkou pro třídní teorii. Třídní teorie vymezuje třídní schémata a odůvodňuje řezy mezi třídami, třídní analýza testuje jejich empirickou

a explanační nosnost. Z tohoto důvodu bychom se neměli třídní analýzy zříkat, ale naopak bychom se měli na jejím základě propracovávat k věrohodnějším odpovědím na otázky po empirické validitě teoreticky zdůvodněných třídních schémat. Toto je podle Breena a Rottmana (1995) podstata G&M navržené třídní analýzy jako výzkumného programu, v němž pouze empirická data rozhodují o třídních pozicích.

Posledním, kdo vstoupil do britské diskuse, byl Geoff Payne (1996). Otázkou podle něj není, zda třídní analýzu jako celek odmítnout nebo ne, jak ji formuloval Pahl (1989, 1993), ale podle jakých kritérií se rozhodnout mezi G&M navrženou třídní analýzou a jinými třídními analýzami. Problém G&M třídní analýzy vidí v tom, že neakceptuje jiné třídní teorie (vychází z toho, že zaměstnanecké vztahy jsou důležitější pro určení třídní pozice člověka než jiná kritéria). Dále v tom, že i když pomocí takto navržené třídní analýzy naměříme souvislost mezi zaměstnaneckým poměrem a variabilitou v lidském jednání, nevysvětlíme jak a proč tento vztah existuje, jaké mechanismy tuto souvislost zprostředkovávají. A v neposlední řadě také v tom, že G&M navržená třídní analýza neobsahuje vzdělání, hodnoty nebo specifické sociální události, které sice nejsou třídně podmíněné, nicméně ovlivňují životní šance a jednání člověka. Tyto nedostatky by nás ovšem neměly vést k odmítnutí třídní analýzy, ale naopak k jejímu pěstování a rozvíjení. Zvláštní výzkumnou pozornost zasluží především otázka mezi zaměstnaneckými vztahy a podobou sociálních nerovností, domnívá se Payne.

3. Americko-australská diskuse: třídní explanace versus třídní deskripce

Druhá diskuse, kterou na začátku devadesátých let vyvolala stat' amerických sociologů Terryho Clarka a Seymoura Lipseta (1991) nazvaná *Umírají sociální třídy?* proběhla na stránkách *International Sociology* v první polovině devadesátých let minulého století.⁵ Clark s Lipsetem (dále jen C&L) na otázku po skonu tříd odpověděli kladně, čímž vyvolali reakci sociologů nejdříve americké (Hout, Brooks, Manza, 1993; Clark, Lipset, Rempel, 1993), později také australské provenience (Pakulski, 1993; Waters, 1994). Podle C&L je třída konceptem, který vychází z módy. Vertikální nerovnosti mezi lidmi se zmenšují, a proto mizí i třídně založené nerovnosti. Místo nich se objevují nové nerovnosti, vyvázané ovšem z třídních podmínek.

Příčinou této proměny je jednak růst postindustrialismu, jenž je spojený se změnou v socioekonomické struktuře moderní společnosti, jednak rozšiřující se individualistické hodnoty, které posilují roli osobních rozhodnutí v lidském životě, a jednak upadající formy třídní solidarity, které byly součástí třídní identity. V současných generacích je pak třídně podmíněná diferenciacie lidského jednání podstatně menší než v generacích předchozích. Patrně je to především ve třech oblastech: v politice, ekonomice a rodině.

V politice klasickou levo-pravou škálu narušuje rozmělnění na dvě levice: původní dělnickou levici zdůrazňující třídně vázaná témata (vlastnické vztahy, ovládnání výrobních nástrojů) doplňuje nová levice, jež se více než na politická témata soustřeďuje na sociální témata (konzum, dostupnost veřejných statků a služeb). Většina levicových politických stran se podle C&L ztotožňuje s těmito tématy, tradiční třídní politika ustupuje do pozadí a efekt třídního původu na politické rozhodování oslabuje. Nová levice již není třídou v politickém slova smyslu, ale spojením lidí organizovaným kolem sociálních problémů západních společností druhé poloviny dvacátého století.

Z hlediska ekonomického je rostoucí bohatství západních společností příčinou snižování socioekonomických rozdílů mezi lidmi. Životní styly se rozrůžňují, protože přestávají být determinovány ekonomickými podmínkami. Třídní původ jako základ sociálního úspěchu oslabuje na úkor růstu individuálních vědomostí a znalostí, které člověk zhodnocuje na trhu práce. Vzdělání se podle C&L stává jedním z nejdůležitějších determinant sociálního postavení a životního stylu.

A konečně z hlediska rodiny klesá efekt sociálního původu na školní úspěch dětí, stejně jako na zaměstnaneckou pozici. Státní programy a otevírání vzdělanostního systému zvyšují šance potomků z hůře postavených rodin na vysoké vzdělání. Tento trend dokládají mobility výzkumy, které ukazují, že ve druhé polovině dvacátého století efekt sociálního původu na dosažené vzdělání, zaměstnaneckou pozici a velikost příjmu významně oslabuje.

V reakcích na C&L argument Hout, Brooks a Manza (1993) obhajují třídy v postindustriálních společnostech, Pakulski (1993) tvrdí, že umírá především marxistický koncept tříd, Clark, Lipset a Rempel (1993) přináší novou empirickou evidenci pro podporu C&L argumentu a Waters (1994) ukazuje, že třídní stratifikační systém bychom měli považovat pouze za jeden z několika v historii, což znamená, že k poklesu významu tříd dochází na úkor růstu významu jiných stratifikačních systémů.

Podle Houta, Brookse a Manzy (dále jen H&B&M) objevení se nových zdrojů nerovností automaticky neznamená zánik těch starých. Třídně založená stratifikace je stále osou sociální stratifikace. C&L nakládají s daty selektivně a jejich argumentace je účelová s cílem podpořit svá tvrzení. H&B&M doplňují jejich empirickou evidenci a ukazují, že třídní rozdíly v západních společnostech stále přetrvávají. Evidentní je to především na příjmových nerovnostech, které jdou ruku v ruce jak s Goldthorpovým (2000; rovněž Erikson, Goldthorpe, 1992), tak Wrightovým (1985, 1997) třídním schématem.⁶

Podle H&B&M se C&L při formulaci kladné odpovědi na otázku po smrti tříd dopouštějí několika omylů. Jednak ztotožňují dva odlišné koncepty: hierarchii a třídu. Hierarchie označuje uspořádané rozdíly mezi lidmi, třída označuje vztah člověka k výrobním prostředkům nebo trhu práce a je podstatným determinantem jeho příjmu, bohatství a sociálního postavení (třída není primárně definována velikostí příjmu, ale *zdrojem* příjmu a tedy životními šancemi). Když pak C&L hovoří o poklesu významu tříd, dokazují to poklesem hierarchicky daných nerovností, aniž by vztah mezi hierarchií a třídou definovali, nebo by dokonce brali ohled na to, že hierarchie v rodině nebo v ekonomice se mohou snižovat i bez ohledu na změny v třídní struktuře společnosti. Dále C&L analyticky nerozlišují třídu jako determinantu materiálních zájmů, třídu jako strukturálně vymezenou jednotku podmiňující kolektivně jednající aktéry, kteří usilují o sociální změnu, a třídní příslušnost, která ovlivňuje životní šance a individuální jednání lidí. Se všemi těmito rovinami pracují jako se spojenými, aniž by rozlišili, že každá z těchto rovin souvisí s jiným okruhem témat, problémů a důsledků pro jednání (navíc některá spojení, jako je například vztah mezi třídní pozicí a volebními preferencemi, nejsou ani součástí Marxovy nebo Weberovy třídní teorie). Dále C&L míchají společenské trendy s trendy psaní o společnosti. Narůstající komplexnost třídních schémat nelze brát jako indikátor poklesu významu tříd pro lidský život. A v neposlední řadě také C&L ignorují, že velké množství bohatství kontroluje v západních společnostech stále ještě buržoazie a že její vliv, ať už finanční nebo prostřednictvím politických sítí na politické dění a politická rozhodnutí neoslabuje.

Pakulski (1993) reaguje jak na C&L argument, tak na H&B&M argument. Podle jeho názoru odlišné odpovědi těchto autorů na otázku po skonu tříd pramení z jejich odlišného pojetí tříd. Když C&L hovoří o skonu tříd, pojímají třídu v (neo)marxistickém smyslu jako *jednotku identifikace a konfliktu*. Jejich kritika je pak především kritikou důsledků těchto tříd: ekonomického determinismu (představa, že vlastnické vztahy jsou základním determinantem sociálních nerovností a sociálního konfliktu), strukturního determinismu (spojení ekonomických, kulturních a názorových nerovností), logiky kapitalismu (představa o růstu třídních nerovností) a polarizaci třídního konfliktu. H&B&M ovšem vymezují třídu vztahem k výrobním prostředkům nebo postavením na trhu práce. Znamená to, že třídní stratifikace existuje tak dlouho, jak dlouho se lidé liší ve zdrojích ekonomického příjmu. Třída je v jejich pojetí *jednotkou nerovnosti*. Je to deskriptivní kategorie, která zachycuje vzorce sociálních nerovností. Její podstatou není nezbytně identifikace jejich členů s ní a sociální změna jako důsledek třídního konfliktu.

I když tedy oba texty hovoří o měnící se povaze sociálních nerovností v západních společnostech konce dvacátého století, první ji podle Pakulského pojímá z hlediska důsledků tříd a druhý ji pojímá z hlediska socioekonomických nerovností. Pakulski se připojuje k C&L argumentu a ukazuje, že třídy, které vymírají, jsou tradiční marxisticky vymezené industriální třídy a s nimi spojené socioekonomické nerovnosti. Právě tyto třídy se fragmentarizují. Mezi aspekty fragmentarizace Pakulski řadí proliferaci soukromého vlastnictví; růst vzdělanostní úrovně a profesní odbornosti populace, která ruší tradiční třídní dělení na základě práce a majetku; státní regulace v podobě tržních zásahů a sociálních kompenzací důsledků tržního hospodářství; masovou dostupnost zboží a služeb způsobenou růstem výdělků a snižováním ceny zboží; a v neposlední řadě také vliv médií na identifikaci člověka s jemu blízkou skupinou na základě zájmu (zelení), zvyku (abstinenti), sklonů (vegetariáni) nebo askribce (afroameričané) – takové spolky nabízejí identitu, vytvářejí solidaritu mezi svými členy, orientují jejich jednání a nezohledňují prostorovou blízkost, ekonomickou pozici nebo politické názory člověka.

Konkrétním důsledkem třídní fragmentarizace je existence sociálních hnutí, která nevyrostají z třídní základny, ignorují problémy spojené s třídami a jako politické skupiny jdou napříč levo-pravým spektrem. Jejich politický aktivismus nemůžeme podle Pakulského analyzovat v třídních termínech.

Posledním a nezvratným indikátorem skonu tříd vymezených vztahem k vlastnictví jsou pro Pakulského socialistické společnosti. Existovala v nich stratifikace podobná stratifikaci v západních společnostech, nicméně soukromé vlastnictví nikoliv. Tento rozpor zpochybňuje vlastnictví jako definiční kritérium třídních nerovností. Navíc třída jako analytický nástroj pro analýzu nerovností v socialistických společnostech nebyla užitečná. Nefungovala v identifikaci sociálního konfliktu nebo nehrála roli ani v sociální změně na sklonku osmdesátých let.

Clark, Lipset, Rempel (1993) se obhajují před H&B&M kritikou tvrzením, že jádrem jejich argumentu není skon tříd, ale postupné oslabování jejich vlivu. Říkají, že v předchozím textu nikde nedeklarovali tak radikální skon tříd, jaký jim H&B&M podsouvají (proto otazník za názvem jejich stati), ale pouze ukázali, v jakých oblastech (politika, ekonomika, rodina) upadá explanační schopnost tříd. V tomto novém textu se zaměřují na oblast politiky a tvrdí, že vliv třídy zde upadá především zde dvou důvodů: jednak kvůli nárůstu vlivu sociálního státu (vyrovnáváním ekonomických a sociálních podmínek) a jednak kvůli diverzifikaci zaměstnanecké struktury (flexibilita zaměstnaneckých rolí spojená se službami a informačním

průmyslem). Dělníci se již nejsou nuceni organizovat a usilovat o změnu – třídní konflikt se rozmělnjuje. Patrně je to jednak na poklesu třídně podmíněného politického rozhodování při volbách, jednak na růstu významu (palčivých) problémů, které sdružují lidi do nátlakových skupin (životní prostředí, antimilitarismus, feminismus, práva gayů a lesbiček), jednak na zvýznamňování střední třídy a transformace programů levicových politických stran směrem k nim, a v neposlední řadě také na růstu nové třídy, kterou tvoří univerzitně vzdělaní lidé. Třídy samy o sobě sice pořád existují, jsou ovšem velmi komplexní a nejsou příliš polarizované. Pro porozumění současným sociálním a politickým procesům musíme doplnit jejich výskyt o ne třídně založené hierarchie. Neuděláme-li to, konstatují Clark, Lipset a Rempel (1993), nepochopíme například feministická hnutí nebo rasové, etnické, nacionalistické nebo náboženské konflikty v západních společnostech konce dvacátého století.

Malcolm Waters (1994) vstoupil do této debaty o rok později a svým příspěvkem ji uzavřel. Podle něj vliv třídy jako explanačního nástroje sice upadá, to ovšem neznamená, že bychom měli (marxistický) koncept třídy zcela opustit. Měli bychom spíše připustit, že třídně založená stratifikace je jen jednou z několika možných stratifikací a jak se mění společenské podmínky, roste také role jiných stratifikačních kritérií. Podle nich se pak utváří podoba stratifikačního systému. Například ve druhé polovině devatenáctého století byla jádrem stratifikace ekonomika a soukromé vlastnictví (jednalo se o třídní společnost), v první polovině dvacátého století to byla politika a společenské organizace (třídy se mění v politické skupiny) a ve druhé polovině dvacátého století vystupuje do popředí kultura a životní styl (jedná se již o statusovou společnost, v níž existují straty jako kulturně podmíněné entity). Úpadek explanační potence tříd tedy nesmíme chápat jako jejich definitivní konec, ale pouze jako jejich ústup do pozadí za jiná stratifikační kritéria. Stratifikace je zkrátka mnohodimenzionální a v každé době vystupuje do popředí pouze jedna dimenze. Historie pak není bojem mezi třídami, ale bojem mezi těmito dimenzemi, mezi různými podobami stratifikačního systému, domnívá se Waters.

4. Australsko-americká diskuse: sociální status versus třídní postavení

Třetí diskuse byla ve srovnání s předchozími dvěma diskusemi velmi krátká. Otevřeli ji australští sociologové Jan Pakulski a Malcolm Waters (dále jen P&W) na stránkách *Theory and Society* (1996a) textem, v němž tvrdili, podobně jako téměř před čtyřiceti lety Nisbet (1959), v britské diskusi Pahl (1989, 1993) nebo v americko-australské diskusi C&L (1991), že význam tříd pro objasnění sociálních rozdílů v západních společnostech v poslední třetině dvacátého století upadá. Vlastnické vztahy jako determinanty skupinové příslušnosti a konfliktu oslabují (marxistické vymezení tříd), podobně jako mizí skupinové vzorce jednání, dané postavením na trhu práce (weberovské vymezení tříd). Neznamená to ovšem, že by mizely třídy samotné nebo že by společnosti pozdní modernity byly rovnostářštější než společnosti moderní. To, co se ztrácí, je třídní mechanismus, na jehož základě bylo lze vysvětlit jednání, sociální procesy a změny.

Třídní mechanismus obsahuje čtyři propozice třídní analýzy. První propozicí je *ekonomismus* (třída odkazuje k vlastnickým rozdílům, na jejichž základě lze akumulovat zisk, nebo k rozdílné kapacitě na trhu práce – jsou to pak tyto rozdíly, které strukturují sociální rozdíly mezi lidmi). Druhou propozicí je *utváření skupin* (třídy nejsou pouze statistické agregáty nebo

taxonomické kategorie, ale jsou to reálné skupiny dané ekonomickými rozdíly – čím větší tyto rozdíly jsou, tím větší je potenciál pro třídní konflikt). Třetí propozicí je *kauzální spojení* (třídní postavení ovlivňuje vědomí, identitu a jednání člověka, ať už se jedná o politické preference, životní postoje, výchovu dětí, šance dožití, zdraví, vzdělanostní šance, sňatkové preference, zaměstnaneckou pozici atd. – tato kauzální spojnice je hlavní legitimizací třídní analýzy). A poslední čtvrtou propozicí je *transformační potence* (třídy jsou kolektivní aktéři na poli ekonomiky a politiky, bojující proti jiným třídám a proto mohou formovat sociální strukturu, jejíž jsou součástí – jsou to kolektivní aktéři utvářející historii).

Podle P&W marxistická analýza počítá se všemi čtyřmi propozicemi, weberovská analýza se zaměřuje především na druhou a třetí propozici. P&W se domnívají, že ani jedna z těchto propozic již není nosná. Vlastnictví a postavení na trhu práce nedeterminují sociální rozdíly (*ekonomismus*). Sociální skupiny vznikají na neekonomických základech (*utváření skupin*) – kritérii jsou třídně vyvázaná etnicita, gender, hodnoty nebo kulturní preference. Ideologie, identita, politický aktivismus nepramení z třídní pozice, stejně jako třídy nejsou adekvátním prediktorem životního stylu nebo přístupu k sociálním a kulturním zdrojům (*kauzální spojení*). A třídní boj nedeterminuje sociální a politické změny v současných západních společnostech (*transformační potence*). Pozdně moderní společnosti jsou sice pořád strukturovány trhem, nicméně význam tříd pro identifikaci sociálních rozdílů a nerovností mizí.

Za neomarxisty na P&W argument reagoval Wright (1996), ze smíšené pozice (neomarxistické pojetí spojené s neoweberovským) reagovali Manza a Brooks (1996) a úvahou o vlivu genderu na identifikaci třídního efektu do diskuse vstoupili Széleányi a Olvera (1996). P&W (1996b) se pak ve světle těchto námitek pokusili svůj argument znovu obhájit.

Podle Wrighta (1996) P&W přeceňují třídní analýzu a podsouvají jí prvky, které dnes již nejsou její součástí. Především žádný analytik netvrdí, že lze na základě tříd vysvětlit veškeré dění ve společnosti (ad. *ekonomismus*); třídní pozice je pouze jednou z několika determinant lidského jednání. Dále sociální konflikt nepramení z třídního boje (ad. *utváření skupin*): weberovci to říkají od začátku, neomarxisté to dnes již připouštějí také. Kauzalitu P&W identifikují správně (ad. *kauzální spojení*), nicméně je pořád otevřenou otázkou, co působí na co a jak, kterou může zodpovědět pouze empirická analýza. A konečně třídní boj nevytváří historii (ad. *transformační potence*), ale historie je výsledkem působení více faktorů.

Podle Wrighta tedy P&W kritizují něco, co není součástí třídní analýzy. Namísto popisu propozic, které ukazují význam tříd, zdůrazňují spíše požadavek explanačního primátu tříd, který v současné třídní analýze nenajdeme, a věří, že bez tohoto požadavku neexistuje důvod pro třídní analýzu v současnosti. Třídní analýza ovšem nepriviliguje třídy nad jinými stratifikačními faktory (rasa, etnicita, gender, zaměstnání, národnost). Vychází pouze z předpokladu, že třída poznamenává stejně jako jiné stratifikační kritéria lidské jednání – že s ní lze tedy počítat při explanaci sociálního dění.

Třídy bychom podle Wrighta mohli odmítnout, jak v marxistickém, tak weberovském pojetí pouze tehdy, když by byla splněna jedna z následujících dvou podmínek: za prvé každý člověk by vlastnil a ovládal stejně velké zdroje produkující příjem (půda, kapitál, znalosti, informace, pracovní síla, atd.), nebo za druhé lidé by sice vlastnili a ovládali rozdílné zdroje, nicméně toto vlastnictví by se nepromítalo do jejich materiálních zájmů. První podmínku lze splnit vyrovnáním vlastnických a vzdělanostních nerovností, druhou podmínku lze splnit zavedením příjmových subvencí, které oslabují vztah mezi příjmem a ekonomickou akti-

vitou. Dokud nebudou splněny tyto podmínky, budou existovat třídy. Vlastnictví a postavení na trhu bude součástí strategického uvažování a s ním spojeného jednání lidí. To, co lidé mají, bude zkrátka stále omezovat to, co mohou dělat, aby dostali to, oč usilují, konstatuje Wright.

Manza a Brooks (1996) se soustřeďují na třídní efekt v politické oblasti. Podle nich jsou třídní rozdíly stále relevantní pro porozumění politickému jednání v postindustriálním kapitalismu. Ukazují, že když P&W formulují tezi o oslabování explanačního vlivu tříd v politice, pracují s neadekvátním metodologickým nástrojem (Alfordův index), který byl vyvinut v šedesátých letech. I když tehdy znamenal posun ve výzkumu politických preferencí, pro analýzu současných politických postojů není dostatečný, protože rozlišuje pouze dvě třídy (dělnická třída a zbytek) a v politice pouze dva postoje (levice a zbytek).⁷ Při použití novějších metodologických nástrojů a komplexnějších třídních schémat pozorujeme, že efekt tříd na politické chování je stále patrný. A i když třída není primárním vysvětlujícím faktorem, ale pouze jedním z několika, neznamená to, že bychom se jí měli zříci, zvláště tehdy, když koreluje s jinými stratifikačními kritérii. Právě souhrn těchto vysvětlujících proměnných rozšiřuje explanační potenci sociálních věd.

Szelényi a Olvera (1996) se v reakci na P&W argument ptají, zdali přesvědčení o mizení třídního efektu není dáno masivním vstupem žen na trh práce v druhé polovině dvacátého století. Když zůstaneme u konvenčního vymezení tříd, v němž je třídní pozice žen odvozena od rodiny, přesněji řečeno od postavení muže, pak nelze s P&W tezí nesouhlasit, domnívají se Szelényi a Olvera (1996). Nicméně při individuálně vymezené třídní pozici třídní efekt oslabovat nemusí. Při takto definovaném třídním postavení je nutné analyticky rozlišit silný a slabý přímý třídní efekt (vliv třídního postavení na jednání člověka) a silný a slabý nepřímý třídní efekt (vliv třídního postavení např. manžela/manželky nebo přátel na jednání člověka, tedy vliv tzv. významných druhých). Ze vzájemné kombinace těchto efektů plynou čtyři koncepty společnosti: ze silného přímého efektu a silného nepřímého efektu plyne třídní společnost (třídy determinují lidské jednání a významní druzí pocházejí ze stejné třídy); ze silného přímého efektu a slabého nepřímého efektu plyne pluralitní společnost (třídy determinují lidské jednání, nicméně třídní pozice významných druhých je odlišná – kontext jednání je s třídní pozicí člověka nekonzistentní); ze slabého přímého efektu a silného nepřímého efektu plyne masová společnost (třídy nedeterminují lidské jednání a životní styl, konzum a politické preference jsou homogenní) a ze slabého přímého efektu a slabého nepřímého efektu plyne koncept beztřídní společnosti (jedná se kombinaci pluralistické a masové společnosti). I když P&W argument je obhajobou posledního konceptu společnosti, podle Szelényi a Olvera (1996) to, který z těchto konceptů je adekvátní pro popis sociální reality, je otázkou pro empirický výzkum, která ovšem zatím zůstává nezodpovězena.

Pakulski a Waters (1996b) se v reakci na kritiku pokusili znovu ukázat oslabující efekt tříd na podobu současných nerovností. Souhlasí s kritikou, že tyto nerovnosti nejsou pouze třídně podmíněné, ale jsou výsledkem kombinace několika stratifikačních faktorů. Nicméně právě to je podle nich důvod, proč bychom měli hovořit o statusové a nikoliv třídní společnosti. Sociologickou analýzu bychom pak již neměli pojímat jako třídní, ale pouze jako sociální, míní P&W.

5. Vyústění diskusí: jsou třídy v sociologii definitivně pohřbené?

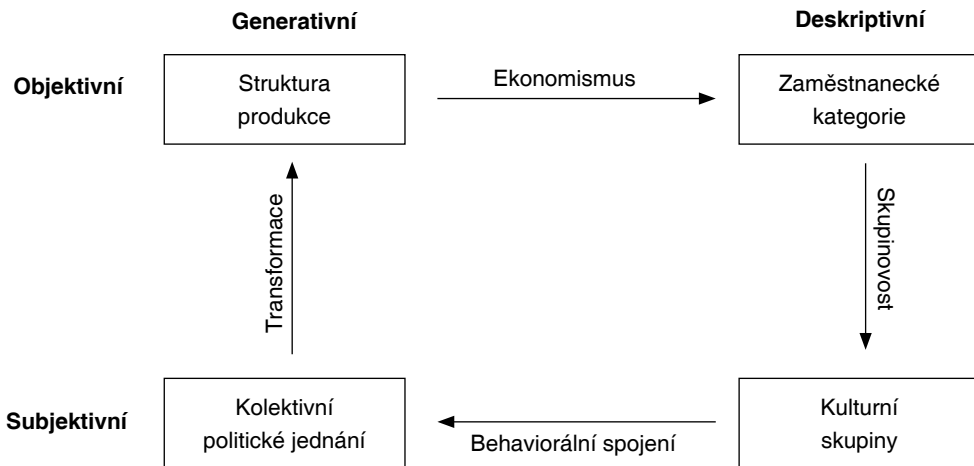
Shrnutí třech proběhlých diskusí ukázalo, že podle zastánců tříd je třídní pozice stále příčinou sociálních nerovností a proto má podle nich smysl o třídě hovořit, podle odpůrců tříd jsou sociální nerovnosti výsledkem jiných stratifikačních kritérií, které doplněné o individuální rozhodnutí, neodrážejí třídní příslušnost, a proto nemá význam o třídách nadále uvažovat. Tento spor má zatím dvě známá vyústění: jednak směrem ke konci tříd a třídní analýzy sociálního dění, ovšem s nabídnutou odpovědí na otázku po povaze sociálních nerovností konce dvacátého a začátku jednadvacátého století, a jednak směrem k přeformulování původního konceptu tříd, které vede k nové třídní teorii, jež odráží sociální nerovnosti přelomu dvacátého a jednadvacátého století. V prvním případě se jedná o připuštění výtek odpůrců tříd, o opuštění třídního jazyka a o formulaci alternativy k němu. Ve druhém případě se jedná o zachování třídního jazyka, nicméně s ohledem na námitky odpůrců tříd, tedy o jakousi střední cestu mezi těmito dvěma názorovými proudy, na jejímž konci jsou současné sociální nerovnosti popsány novým třídním jazykem. Vyústění prvním směrem nabídli Jan Pakulski a Malcolm Waters (1996c), vyústění druhým směrem naznačili nejdříve v obecné rovině David Grusky a Jesper Sørensen (1998) a o něco později v konkrétní rovině jako výzkumný projekt David Grusky a Kim Weden (2001, 2003).

5.1 Vyústění první: od třídní ke statusové sociologii

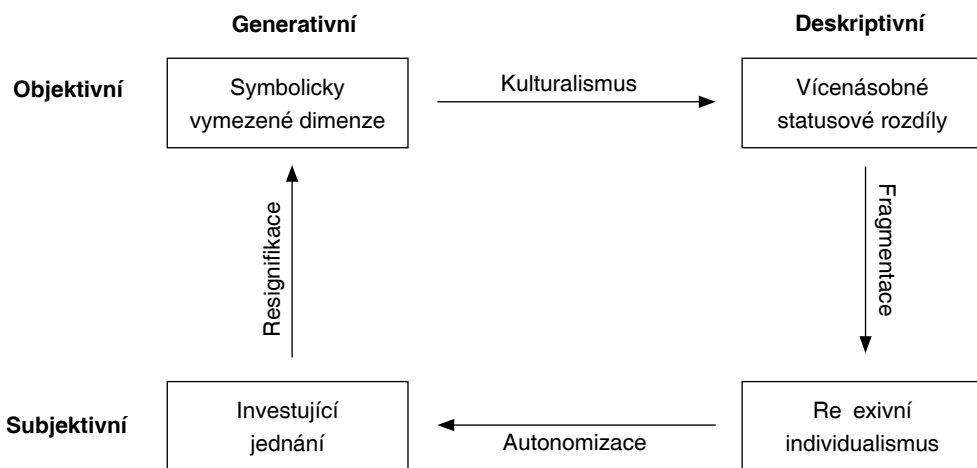
Pakulski a Waters (1996c) (dále jen P&W) jsou přesvědčeni, že třída nám již není schopna říci nic o politických, sociálních nebo kulturních tématech dneška. Podobně jako mizí třídní ideologie (pravice se obrací k tématům spojeným s morálkou a etnicitou, levice diskutuje témata spojená s genderovými nerovnostmi, ekologií, občanstvím nebo lidskými právy), mizejí třídní identity, třídní subkultury a na základě třídní příslušnosti organizované komunity. Třídy vznikly jako důsledek ustavení tržních mechanismů v druhé polovině devatenáctého století. Pod vlivem organizovaného kapitalismu mění svoji podobu a v post-industrialismu ustupují do pozadí a ztrácejí svůj vliv. Třídy bychom tedy podle P&W měli chápat jako specifické historické entity, které nejsou jednou provždy dané, ale stejně jako se vynořují v důsledku změn v organizaci výroby a tržních mechanismů, tak ze stejného důvodu mizejí.

Sociologové používají koncept třídy jednak v generativním smyslu (třída jako determinující faktor v sociálním životě) a jednak v deskriptivním smyslu (třída jako kategorie pro popis socioekonomických rozdílů). Dále rozlišují objektivně vymezené třídní postavení (třída jako objektivní podmínka lidské existence) a subjektivně vymezené třídní postavení (třída jako součást zkušenosti a vědomí). Kombinací těchto dvou rozlišení dostaneme čtyři analytické aspekty tříd, které třídní teorie mezi sebou propojuje čtyřmi propozicemi (viz obrázek 1). Strukturu produkce a zaměstnanecké kategorie spojuje *ekonomismus* (propozice, podle níž třídní postavení, které je dáno vztahem k výrobním prostředkům a ke kapitálu nebo postavením na trhu práce, se promítá do zaměstnanecké pozice a velikosti příjmu). Zaměstnanecké kategorie a kulturní skupiny vymezené sdíleným zájmem spojuje *skupinovitost* (propozice, že ekonomicky podmíněné skupiny vytvářejí kulturní skupiny). Mezi kulturními skupinami a kolektivním jednáním leží *behaviorální spojení* (propozice, že kulturní milieu determinuje politické chování). A kolektivní politické jednání a strukturu produkce propojuje *transformace* (propozice, podle níž třídně podmíněné politické jednání vede k transformaci ve struktuře produkce).

Obrázek 1. Aspekty sociologie tříd

Obrázek 2. Aspekty sociologie statusové společnosti

Pramen: Pakulski, Waters, (1996), str. 11 a str. 156.

P&W navrhují tyto třídní aspekty a spojnice mezi nimi transformovat do statusových aspektů a propojení mezi nimi. Obrázek 2 ukazuje jednotlivé aspekty sociologie statusů a propojení mezi nimi. Původní struktury produkce nahrazují symbolicky vymezené dimenze. Jedná se o socioekonomický status, nicméně symbolicky specifikovaný. Lze jej rozdělit na status připsaný (např. etnicita, náboženství, rasa, gender, vzdělání), na status konzumní (např. yuppie, trekkie, hackeři) a status hodnotový (např. feministky, enviromentalisté, levičová mládež). Kulturalismus je propozice, podle níž si symbolické dimenze konkurují na poli

sociální struktury a z tohoto boje vznikají vícenásobné statusové rozdíly. Sociální stratifikace pak znamená mosaiku nejrůznějších subkultur, asociací, kohort, hnutí, organizací a skupin. Být členem v jedné skupině nevylučuje členství v jiné skupině nebo hnutí a naopak. Propozice fragmentace zajišťuje, že lidé vnímají sociální stratifikaci jako statusový bazar, z něhož si na základě vlastního uvážení vybírají, s čím se ztotožní. Jakmile jim jejich volba přestane vyhovovat, začnou se poohlížet po něčem novém. Původní kulturní skupiny proto nahrazuje reflexivní individualismus. Propozice autonomizace vede k investujícímu jednání. Lidé utrácejí čas, energii, peníze, vliv a moc, aby získali příslušné symboly, na jejichž základě si vytvářejí identitu, formují myšlení, osvojují hodnoty a posilují závazky ke skupině, jejíž součástí chtějí být. Z toho pramení propozice resignifikace, podle níž lidé redefinují a přeorganizovávají původně symbolicky vymezené dimenze a tak pozměňují jejich obsah a význam.

Změna třídně založené stratifikace ve statusově založenou stratifikaci je podle P&W zapříčiněna mizením ekonomických základů tříd ve druhé polovině dvacátého století. Majetkové rozdíly se zmenšují, protože drobní vlastníci se rozšiřují napříč celou populací. Roste role ekonomických fondů, sociálního zabezpečení a státních intervencí do lidského života. Moc přestává být závislá na vztahu k vlastnictví. Zvyšuje se dostupnost vzdělání a profesní specializace pro stále širší okruh populace. Trh se segmentuje a postupně globalizuje. Důsledky třídního postavení oslabuje masová kultura a konzum. Boje a názorové střety, které by pramenily z třídního postavení, mizejí a efekt třídy na transformaci sociální struktury oslabuje. To ovšem neznamená zmenšování sociálních rozdílů a nerovností. Západní společnosti jsou stále nerovnostářské, nicméně podoba nerovností již není konceptualizovatelná v třídním jazyce, ale v jazyce statusů. Sociologie tříd se musí proměnit v sociologii statusů. Měli bychom začít hovořit o postmoderních formách sociální stratifikace, míní P&W.

5.2 Vyústění druhé: nová konceptualizace tříd a diskuse kolem ní

Podle Gruskyho a Weden (2001, 2003) (dále jen G&W) se odpůrci tříd v jednotlivých diskusích příliš zbrkle zřekli analytické síly třídního jazyka a zastánci tříd zase dogmaticky přeceňují jeho význam v aplikaci na konvenční agregované třídy. Kritikům tříd bychom pak mohli dát za pravdu, ovšem nikoliv kvůli přesvědčivosti jejich argumentů, ale kvůli tomu, že třídní analýza prováděná na agregované úrovni již není ve světle jejich argumentů obhajitelná. G&W proto navrhuje novou rovinu třídní analýzy. Jelikož jádrem tříd jsou podle nich lokální subkultury spojené s jednotlivými profesemi, její podstatou je disagregace původně vymezených tříd. Jak neomarxistická (strukturální) konceptualizace tříd (Wright, 1985, 1997), tak neoweberovské (nominalistické) vymezení tříd (Goldthorpe, 2000; Erikson, Goldthorpe, 1992), tyto subkultury pomíjejí. První odpověď je pro jejich podchycení příliš realistická (agregace profesí na základě vztahu k výrobním prostředkům, moci, schopností a počtu podřízených), druhá odpověď zase příliš nominalistická (agregace profesí na základě míry omezení a příležitosti). Protože lokální subkultury jsou reálné sociální skupiny, ale přitom se formují okolo jednotlivých profesí, vznikají jako důsledek nejen strukturace „svrchu“ (institucionální tlaky), ale také strukturace „zespod“ (profesní kultura). Ustavují se okolo funkcionálních spojů vytvořených dělbu práce, a přitom se jedná o více než o pouhý shluk jednotlivých profesí. G&W tyto lokální subkultury nazývají německo anglickým spojením „pospolitostní skupiny“ (*gemeinschaftliche groupings*) a tvrdí, že zatímco agregované třídy byly výtvozem sociálních vědců, „pospolitostní skupiny“

jsou zakořeněné v profesní struktuře a právě proto nejsou významuplné pouze pro sociology, ale také pro laickou veřejnost, tedy především pro jejich příslušníky.

Takto vymezené třídy jsou podle G&W obhajitelné ve světle námitek kritiků tříd. „Pospolitostní skupiny“ jsou jednak institucionálně vymezené (diplomy, licence, soukromé vlastnictví, profesní a řemeslnické asociace a spolky) a jednak jsou i zájmově rozpoznatelné (úsilí skupiny zrušit, změnit nebo posílit institucionálně definované prostředky). Jsou zdrojem sociální identity a člověk se s nimi na rozdíl od agregovaně vymezených tříd snadno identifikuje. Ke kolektivnímu jednání, které je u agregovaných tříd prakticky neidentifikovatelné, u „pospolitostních skupin“ dochází (strategie uzavírání skupiny, kompetitivní boje mezi jednotlivými profesními skupinami o jejich společenský význam). A subkultura „pospolitostních skupin“ rovněž poznamenává postoje, názory a přesvědčení jejich příslušníků (sekundární socializace, jíž člověk prochází při přípravě na profesi, spojená s určitým kódem chování).

Na základě takto konceptualizovaných tříd G&W navrhuji znovu zmapovat třídní strukturu současných západních společností, opětovně promyslet nálezy výzkumů sociální mobility a reprodukce společnosti, reanalyzovat stratifikační toky financí směrem k jednotlivým profesím a přezkoumat vliv třídní pozice na životní styl. Podle G&W se tímto způsobem vypořádáme s námitkami oponentů třídní analýzy v současných západních společnostech a přitom ukážeme, že třída je pořád smysluplným konceptem i na začátku jednadvacátého století.

Reakce na toto nové třídní vymezení a třídní analýzu nepřišla kupodivu ze strany odpůrců tříd, ale převážně ze strany zastánců tříd (viz Goldthorpe 2002, Birkelund 2002, Therborn 2002, Adams 2002). Jejich jednotlivé námitky lze shrnout do čtyř obecných námitek, které G&W nenechali bez odezvy (2002).

Podle první námitky dosavadní třídní teorie, především její neoweberovská větev stále adekvátně zachycuje podobu současných sociálních nerovností, a proto není důvod ji rekonstruovat, jak to dělají G&W (jejich přesvědčení ve skutečnosti vychází pouze ze selhávání marxistické třídní analýzy, která nedokáže přesvědčivě odpovědět na otázku, jak se konstituují třídy). Pojem strukturace, tak jak jej navrhuji G&W (proces skrze nějž ekonomické kategorie vytvářejí reálná sociální uskupení) je pak pro třídní analýzu redundantní, protože k zmapování a pochopení třídních pozic stačí zmapovat jednotlivá omezení a příležitosti, která jsou ve skutečnosti hranicemi tříd, na něž lidé ve svém jednání musejí brát ohled, což znamená, že jejich jednání, postoje a názory musíme chápat jako reakci na ně (v tomto smyslu je jejich jednání racionální a proto pochopitelné), čímž hranice tříd jejich jednání formují a podmiňují.

V reakci na tuto námitku G&W tvrdí, že v takto konceptualizovaných třídách a třídní analýze se ztrácí poměrně značná část vysvětlujících mechanismů jednání člověka. Je to jednak auto-selektivní proces profesní rekrutace, jehož zdrojem jsou stereotypy spojené s jednotlivými profesemi, jednak systém učňovského vzdělávání, který generuje postoje, názory a definice světa a v neposlední řadě to jsou také sociální interakce dané hranicemi mezi jednotlivými zaměstnáními. Důsledky této selekce, socializace a interakce jsou podle G&W pro formování třídně podmíněného chování podstatné. Souvisejí s institucionálně zakotvenými skupinami a agregáty vytvořené na základě abstraktních analytických principů, jako jsou zaměstnanecký status, socioekonomický status nebo míra autonomie, je zcela pomíjejí.

Podle druhé námitky se třídní hranice nemusejí překrývat s hranicemi profesních kategorií. A pokud k tomu dochází, třídní hranice nejsou odrazem profesně vymezených skupiny ale naopak je definují a formují. Jednání, které je pro členy skupiny charakteristické, které vymezuje

hranice jejich skupiny a je zvnějšku rozpoznatelné, pramení z diskursů, které lidi propojují a udržují je v sociální skupině. Funkcionálně a technicky vymezené profesní kategorie jsou pak odrazem těchto diskursů a nikoliv jejich příčinou.

S tím G&W do jisté míry souhlasí. Dělna práce v jejich pojetí není pouze technickou záležitostí. Jednotlivé profesní skupiny nejsou „prázdné prostory“, které by existovaly pouze na základě funkcionálně vymezených hranic mezi nimi. Nicméně nesouhlasí s tím, že diskurs v tomto případě předchází profesní kategorizaci. Diskurs je podle nich kulturně funkční, protože udržuje skupiny, které jsou již vymezené, případně rozšiřuje nebo zužuje jejich hranice, ale nepodkopává jejich existenci a jako součást širší struktury, která je udržována systémovými opatřeními (licence, vzdělání, certifikáty), je také nemění.

Podle třetí námitky G&W výzkumný projekt vede k rozdrobenosti a ztrátě ptací perspektivy, z níž je rozpoznatelná třídní struktura společnosti. Takový způsob analýzy sice může vést k detailnímu popisu postojů, jednání a životních stylů představitelů jednotlivých profesních uskupení, nicméně za cenu ztráty nadhledu a přehlednosti kontur třídní struktury.

G&W se před touto námitkou obhajují tvrzením, že jádrem jejich projektu jsou standardní otázky třídní analýzy, které se tážou po velikosti a typu třídních efektů na lidské jednání. Jejich nové vymezení tříd a třídní analýzy je zaměřeno právě na tyto otázky, které standardně užívané operacionalizace tříd již nejsou s to zodpovědět. Jejich cíle jsou tedy totožné s předchozími cíli třídní analýzy, a proto nevidí důvod, proč bychom se měli změnou roviny, na níž je analýza prováděna, zřít otázkou souvisejících s třídní analýzou.

Podle poslední námitky G&W výzkumný projekt není návrhem na třídní analýzu, ale spíše návrhem na analýzu profesí. Není pak jasné, kde leží hranice mezi profesní strukturou a třídní strukturou, kolik tříd by mělo existovat a proč je vůbec nazývat třídami a nepoužívat pro ně ustálené profesní kategorie. Z těchto důvodů nepovažují kritikové G&W projekt za adekvátní substituci předchozích konceptualizací tříd a třídní analýzy.

G&W proti této námitce argumentují, že za jejich návrhem vyjít v třídní analýze z profesní struktury stojí přesvědčení, že zdroj sociálních procesů, který je obvykle připisován na vrub agregovaným třídám, leží v jednotlivých institucionálně zakotvených profesích. Profesní skupiny mají podle G&W všechny znaky, které jsou standardně spojovány s třídami: jednají kolektivně, aby chránily své zájmy, kontrolují přítoky nových členů a tak definují hranice a pravidla skupiny, a poznamenávají životní styly a konzumní praktiky svých členů. Třídy jako pospolitostně vymezené profesní skupiny jsou pak více než jen suma omezení a příležitostí, jimž jejich členové musejí čelit. Třídou definuje jednak její kulturní koherence – kulturně dané recepty jednání (které nejsou pouhými omezeními jednání), a jednak strukturální koherence – podmínky, které generují jednání, chování a postoje (které nejsou dány pouze velikostí příjmu nebo mírou autonomie).

6. Závěr

Cílem této stati bylo jednak představit jednotlivé debaty o třídách a jejich významu pro sociologickou explanaci sklonku dvacátého století a jednak ukázat, co z těchto debat plyne pro sociologickou analýzu na začátku jednadvacátého století. Stať ukázala, že zatím existují dvě vyústění těchto debat. Podle prvního z nich třídy a jejich vliv na sociální nerovnosti mizí,

podle druhého z nich je nutné koncept tříd zachovat. První vyústění navrhuje konceptualizovat nerovnosti jako statusové, druhé jako třídní, ovšem na pozadí specifikace profesních kategorií. Obě vyústění jsou krokem za původní vymezení tříd a jejich empirickou analýzu, i když odlišným směrem. Který z těchto směrů více odpovídá sociální realitě, ukáže budoucnost. Odpověď na otázku, zdali jsou třídy pro sociologii definitivně pohřbené, tak zůstává zatím nejednoznačně zodpovězená.

Poznámky:

1. Srov. např. Butler, Savage (1995); Lee, Turner (1996); Helen (1997); Wright (1997); Reid (1998); Evans (1999); Perrucci, Wysong (1999); Crompton, Devine, Savage (2000); Kingston (2000); Clark, Lipset (2001); Sklair (2001).
2. Diskuse byly zatím tři. Proběhly na stránkách různých časopisů, vstoupili do nich různí sociální vědci a byly různé dlouhé. První diskuse začala v roce 1989 v *International Journal of Urban and Regional Research* a pokračovala v *Sociology* až do roku 1996 (zde je pojmenovaná jako *britská diskuse*, protože ji svým textem otevřel britský sociální vědec a vstoupili do ní především britští sociologové). Druhá diskuse proběhla v *International Sociology* mezi lety 1991 a 1994 (zde je nazvaná jako *americko-australská diskuse*, protože ji svým textem otevřeli američtí sociologové a později se do ní zapojili také australští sociologové). Poslední diskuse proběhla na stránkách *Theory and Society* v roce 1996 (zde je pojmenovaná jako *australsko-americká diskuse*, protože ji svým textem vyprovokovali australští sociologové a vzápětí se do ní zapojili také američtí sociologové). Protože každá z těchto diskusí je spojena s jiným časopisem a vznikla kolem jinak pojatého kritického textu, na nějž pak jednotliví diskutující reagovali, i když věděli o již publikovaných příspěvcích z proběhlých nebo paralelně probíhajících diskusí, držím je zde z tohoto důvodu, ale také kvůli přehlednosti, odděleně.
3. Jelikož tato diskuse vznikla spontánně, nikdo ji neřídil a nikdo také neapeloval na autory, aby do ní vstupovali, jedná se spíše než o diskusi v pravém slova smyslu o jednotlivé časopisecké statě, které jsou sice psané jako reakce jedna na druhou, nicméně jsou publikované v poměrně velkém časovém odstupu a rovněž s ohledem na uváděné argumenty ve druhé paralelně probíhající diskusi na stránkách *International Sociology*.
4. Třídní příslušnost je podle Goldthorpa (2000; srov. rovněž Erikson, Goldthorpe, 1992) dána jednak postavením člověka na trhu práce (jeho *zaměstnaneckou pozici* spojenou se *zdrojem jeho příjmu*) a jednak jeho pracovními podmínkami (*velikostí autonomie* při plnění pracovních povinností). Třídy Goldthorpe chápe jako sociální kategorie lidí nebo celých rodin, které přetrvávají v čase – jejich sociální status se během životní dráhy (intragenerační mobilita) a mezi jednotlivými generacemi (intragenerační mobilita) nemění. Goldthorpe rozlišuje sedm základních tříd, které od sebe odděluje římskými číslicemi: třída služeb je složena z *vyšších odborníků* (I) a *nižších odborníků* (II), střední třídě odpovídají *rutinní nemanuální pracovníci* (III), *drobní živnostníci* (IV) a *technici* (V) a dělnická třída je složena z *kvalifikovaných dělníků* (VI) a *polokvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků* (VII).
5. Část této diskuse dohromady s její kritickou reflexí srov. v Šanderové (1995).
6. Třídní příslušnost je podle Wrighta dána velikostí *vlastnictví*, velikostí *moci* a mírou *odbornosti* člověka. Trichotomizací těchto dimenzí Wright (1985) nejdříve konstruuje devět tříd, později je rozpracovává na dvanáct tříd (Wright, 1997). Třídy chápe jako sociální kategorie lidí, které mají pevné hranice a které formují a především omezují lidské jednání. Vlastníci výrobních prostředků se podle něj dělí na kapitalisty (1), vlastníky středně velkého podniku (2) a maloburžoazii (3). Zaměstnanci se dělí na odborné manažery (4), odborné řídicí pracovníky (5), odborníky bez podřízených (6), kvalifikované manažery (7), kvalifikované řídicí pracovníky (8), kvalifikované dělníky (9), nekvalifikované manažery (10), nekvalifikované řídicí pracovníky (11) a nekvalifikované dělníky (12).

7. Stejná data, jimiž P&W ilustrují pokles vlivu tříd na politické preference, poprvé použil Lipset ve druhém vydání své knihy *Political Man* (1981). Od té doby je různí vědci používají v různých kontextech, aby ukázali klesající význam tříd, konstatují Manza a Brooks (1996).

Literatura:

- Adams, Julia: „Deconstruction and Decomposition? A Comment on Grusky and Weeden.“ *Acta Sociologica* 45 (2002), 225–227.
- Barber, Benjamin: „Discussion of Papers.“ *Pacific Sociological Review* 2 (1959), č. 1, 25–27.
- Bell, Danile: *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic, New York. 1973
- Birkelund, Gunn Elisabeth: „A Class Analysis for the Future? Comment on Grusky and Weeden: „Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis“.“ *Acta Sociologica* 45 (2002), 217–221.
- Breen, Richard; David Rottman: „Class Analysis and Class Theory.“ *Sociology* 29 (1995), č. 3, 453–473
- Butler, Tim; Mike Savage (Ed.): *Social Change and the Middle Classes*. UCL Press, London 1995.
- Clark, Terry N.; Seymour M. Lipset (Ed.): *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. John Hopkins University Press, Baltimore 2001.
- Clark, Terry N.; Seymour M. Lipset, Michael Rempel: „The Declining Political Significance of Social Class.“ *International Sociology* 8 (1993), č. 3, 293–316.
- Clark, Terry N.; Seymour M. Lipset: „Are Social Classes Dying?“ *International Sociology* 6 (1991), č. 4, 397–410.
- Cohen, Jean: *Class and Civil Society*. University of Massachusetts Press, Amherst 1982.
- Crompton, Rosemary: „Three Varieties of Class Analysis: Comment on R. E. Pahl.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 15 (1991), č. 1, 108–113.
- Crompton, Rosemary; Fiona Devine; Mike Savage; John Scott (Ed.): *Renewing Class Analysis*. Blackwell, Oxford 2000.
- Duncan, Otis: „Discussion of Papers.“ *Pacific Sociological Review* 2 (1959), č. 1, 27–29.
- Erikson, Robert; John H. Goldthorpe: *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Clarendon Press, Oxford 1992.
- Evans, Geoffrey (Ed.): *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Perspective*. Oxford University Press, Oxford 1999.
- Goldthorpe, John H., Gordon Marshall: „The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques.“ *Sociology* 26 (1992), č. 3, 381–400.
- Goldthorpe, John H.: „Occupational Sociology, Yes: Class Analysis, No: Comment on Grusky and Weeden’s Research Agenda.“ *Acta Sociologica* 45 (2002), 211–217.
- Goldthorpe, John H.: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Clarendon Press, Oxford 2000.
- Grusky, David B.; Jesper B. Sørensen: „Can Class Analysis Be Salvaged.“ *American Journal of Sociology* 103 (1998), č. 5, 1187–1234.
- Grusky, David B.; Kim A. Weeden: „Class Analysis and the Heavy Weight of Convention.“ *Acta Sociologica* 45 (2002), 229–236.
- Grusky, David B.; Kim A. Weeden: „Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis.“ *Acta Sociologica* 44 (2001), 203–218.
- Heberle, R.: „Recovery of Class Theory.“ *Pacific Sociological Review* 2 (1959), č. 1, 18–24.
- Helen, Jones (Ed.): *Towards a Classless Society?* Routledge, London 1997.
- Holton Robert, Bryan Turner: „Debate and Pseudo-Debate in Class Analysis: Some Unpromising Aspects of Goldthorpe and Marshall’s Defence.“ *Sociology* 28 (1994), č. 3, 799–804.
- Hout, Mike, Clem Brooks, Jeff Manza: „The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies.“ *International Sociology* 8 (1993), č. 3, 259–277.
- Kingston, Paul W.: *The Classless Society*. Stanford University Press, Stanford 2000.

- Laclau, E. Chantale Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso, London 1985.
- Lee, David J.; Bryan S. Turner (Ed.): *Conflicts about Class: Debating Inequality in Late Industrialism*. Longman, London 1996.
- Lipset, Seymour M.: *Political Man: The Social Bases of Politics*. John Hopkins University Press, Baltimore 1981.
- Manza, Jeff; Clem Brooks: „Does Class Analysis still Have Anything to Contribute to Study of Politics? – Comments.“ *Theory and Society* 25 (1996), 717–724.
- Marshall, Gordon: „In Defence of Class Analysis: A Comment on R.E. Pahl.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 15 (1991), č. 1, 114–118.
- Mullins, Patrick: „The Identification of Social Forces in Development as a General Problem in Sociology: A Comment on Pahl’s Remarks on Class and Consumption Relations as Force in Urban and Regional Development.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 15 (1991), č. 1, 119–126.
- Nisbet, Robert: „The Decline and Fall of Social Class.“ *Pacific Sociological Review* 2 (1959), č. 1, 11–17.
- Pahl, Ray E.: „Is the Emperor Naked? Some Questions on the Adequacy of Sociological Theory in Urban and Regional Research.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 13 (1989), č. 4, 709–720.
- Pahl, Ray E.: „R. E. Pahl Replies.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 15 (1991), č. 1, 127–129.
- Pahl, Ray E.: „Does Class Analysis Without Class Theory Have a Promising Future?: A Reply to Goldthorpe and Marshall.“ *Sociology* 27 (1993), č. 2, 253–258.
- Pakulski Jan: „The Dying of Class or of Marxist Class Theory?“ *International Sociology* 8 (1993), č. 3, 279–292.
- Pakulski Jan; Malcolm Waters: „Misreading Status as Class: A Reply to Our Critics.“ *Theory and Society* 25 (1996b), 731–736.
- Pakulski Jan; Malcolm Waters: „The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society.“ *Theory and Society* 25 (1996a), 667–691.
- Pakulski Jan; Malcolm Waters: *The Death of Class*. Sage, London 1996c.
- Payne, Geoff: „Investing in Class Analysis Futures.“ *Sociology* 30 (1996), č. 2, 339–354.
- Perrucci, Robert; Earl Wysong: *The New Class Society*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 1999.
- Reid, Ivan: *Class in Britain*. Polity Press, Cambridge 1998.
- Scott, John: „Class Analysis: Back to the Future.“ *Sociology* 28 (1994), č. 4, 933–942.
- Sklair, Leslie: *The Transnational Capitalist Class*. Blackwell, Oxford 2001.
- Szelényi, Szonja; Jacqueline Olvera: „The Declining Significance of Class: Does Gender Complicate the Story? – Comments.“ *Theory and Society* 25 (1996), 725–730.
- Šanderová, Jadwiga: „Nesnáze s pojmem společenská třída. (Na okraj jedné diskuse).“ *Sociologický časopis* 31 (1995), č. 1, 61–75.
- Therborn, Göran: „Class Perspective: Shrink or Widen?“ *Acta Sociologica* 45 (2002), 221–225.
- Touraine, Alain: *The Post-Industrial Society*. Random House, New York 1971.
- Waters Malcolm: „Succession in the Stratification System: A Contribution to the ‚Death of Class‘ Debate.“ *International Sociology* 9 (1994), č. 3, 295–312.
- Weeden, Kim A.; David B. Grusky: *Are there Big Classes at All*. In: *Research in Social Stratification and Mobility* (forthcoming), 2003 <http://www.people.cornell.edu/pages/kw74/>
- Westergaard, J. H.: „Sociology: the Myth of Classlessness.“ In: Robin Blackburn (Ed.): *Ideology in Social Science*. Vintage Books, New York 1972.
- Wright, Eric O.: *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Wright, Eric O.: *Classes*. Verso, London 1985.
- Wright, Eric O.: „The Continuing Relevance of Class Analysis – Comments.“ *Theory and Society* 25 (1996), 693–716.